

Олександр Музичко (Одеса, Україна)

ЩОДЕННИК ІСТОРИКА І.А. ЛИННИЧЕНКА: ПОХОДЖЕННЯ, АРХІВНА «ДОЛЯ», ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ

В історіографічних дослідженнях важливе значення мають «інтимні» джерела - епістолярій, щоденники і, меншою мірою, мемуари, позаяк вони найчастіше є спробою авто-апологетики. У щоденниках перед нами відкривається не лише творча лабораторія історика, але й приватний світ, повсякденність, внутрішні переживання. Як правило, лише частково інформація з щоденників присутня й в інших джерелах. В будь-якому разі дані з щоденників дозволяють верифікувати іноді заплутані факти. Кількість щоденників взагалі і щоденників істориків зокрема у фондах Державного архіву Одеської області (*дали* - ДАОО) є незначною. Жоден з них не став предметом археографічної публікації. Серед щоденників істориків безумовно перше місце серед фондів ДАОО слід відвести розлогим та «багатощаровим» записам засновника одеської історіографії А. Скальковського. Хоча і не опубліковане, це джерело досить ретельно опрацьовано в працях його біографів. Меншою мірою це можна твердити про аналогічну пам'ятку з фондів ДАОО - щоденникові записи професора російської історії Новоросійського університету Івана Андрійовича Линниченка (1857-1926). Хоча по формі це є саме щоденник, тобто записи, що з'явилися під час зафіксованих подій, формула «щоденникові записи» відображає невпорядкованість, певну хаотичність тексту, що навряд чи призначався для друку, а мав бути допоміжним джерелом при написанні в подальшому мемуарів (як це часто бувало в інших випадках).

Маючи солідний капітал, І. Линниченко винаймав в Одесі багатокімнатну квартиру на вулиці Єлизаветинській, де зберігалась його бібліотека, колекція картин, гравюр тощо. Джерела свідчать, що майже весь свій архів він залишив у своїй квартирі під час втечі до Криму наприкінці 1919 р. С. Боровой згадував, що наприкінці 1920 - на початку 1921 р. у квартирі І. Линниченка залишались меблі, бібліотека, архів (в тому числі щоденники, листування, іноді доволі інтимного характеру)¹. Нова влада розмістила тут міський архів та Комісію з концентрації та вивчення історико-революційних матеріалів. У 1929 р. архів І. Линниченка був перевезений у приміщення утвореного міського архіву (сьогодні - Державний архів Одеської області) та сформовано в особовий, 153, «фонд професора І. Линниченка». У 1936 р. працівники архіву склали опис, до якого внесли 680 справ. У 1990 р. було складено новий опис, до якого увійшло 618 справ. Одеський фонд І. Линниченка є одним з трьох його архівних особових фондів. Два інших зберігаються у відділі рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки (45 рукописний фонд, папка з документами, 62 аркуші) та Державному архіві Автономної республіки Крим (538 фонд, 94 справи).

Однак не лише за кількістю, але й за джерелознавчою «потужністю» одеський фонд значно перевищує два інші фонди. Зокрема, лише в одеському фонді відклався значний «шар» щоденникових записів професора. У кримському фонді теж є такі матеріали (зокрема, за 1920 р.)², але у меншій кількості і менш змістовні, адже у Криму автор вже був повністю відірваний від громадського життя. Роздрібненість, невпорядкованість, щоденникових одеських записів професора 1917-1919 рр., які ним не були систематизовані, а значить і «легітимізовані» для дослідників у «Щоденник» (як зробив раніше, наприклад, київський професор О. Кістяківський), утримала одеських архівістів від створення з цих записів однієї окремої справи. Головним чином, щоденник виокремлений у 4 справи 153 фонду: № 6-9. При чому лише справа 7 названа «щоденник І. Линниченка», а решта «сторінки з щоденника», хоча справа 6 та 7 мають майже однакову кількість аркушів: 43 та 44. Загалом 4 справи складають 127 арк. Окрім цих 4 основних справ, щоденникові записи професора «розпорошені» ще у приблизно 5 справах³. Серед них є записи до 1917 р., зокрема, про події 1905 р. І. Линниченко згадував, що ще у студентські роки вів щоденник, але слідів в жодному з архівів немає.

Щоденникові нотатки І. Линниченка є рукописним російськомовним текстом, хоча і з вставками слів, речень і навіть абзаців українською, німецькою, французькою, англійською мовами, написаний скорописом чорнилами, дрібним почерком професора, з численними

скороченнями. Почерк записів лише на деяких аркушах досить розбірливий, але здебільшого - такий, що важко піддається розшифруванню. Фізичний стан аркушів задовільний, хоча деякі аркуші внизу та в горі пошкоджені, що призвело в окремих випадках, на жаль, і до втрати тексту. У багатьох листах до колег та знайомих у 1910-х рр. І. Линниченко скаржився на неврастенічні болі у суглобах, руках, загальне старіння. Безумовно, ця обставина погіршила його почерк разом з такими чинниками як холод у слабо опалюваній у важких соціальних умовах квартирі, поспішність життя бурхливої доби, економія паперу (записи дуже щільні) і т.п. Записи є максимально відвертими (хоча і в публічній сфері він був дуже їжакуватим), і тому навряд чи саме у такому вигляді планувались для публікації. З одного боку, вони мали служити матеріалом для написання розлогіх мемуарів (що так і залишилось нереалізованим), з іншого, він часто висловлював нескромні надії, що хтось колись напише його біографію і ось цей щоденник стане йому при нагоді. Ще одним призначенням щоденника було властиве історичу бажання залишити нащадкам свідчення епохи, джерело.

І. Линниченко зазначав: «дневник - это единственное что можно писать в наше тревожное время. О научных исследованиях и речи быть не может - на это способны лишь Ляпунов, который способен забывать обо всем. Воспоминания - и для них не обходимо душевное спокойствие - ведь это работа творческая. Дневник - фотография, воспоминания - картина». Він неодноразово картвав себе за недосконалу манеру їх ведення: «Нет у меня терпения записывать все что я хотел бы записать - те маленькие черточки, что не попадают в газеты, закулисный факт не ставший общим достоянием... Капризность моих писаний - о событиях большей важности или очень мало, или ничего, а о мелочах целые страницы. Вероятно это результат моей нелюбви к обязательному, подневольному, - я как барон имею свои фантазии... события опять пошли таким темпом, что положительно не хватает времени их записывать. Или приходится вести сухую хронологическую летопись»⁴.

Попри це, за глибиною та відвертістю думок, кількістю охоплених персонажів та подій щоденникові записи І. Линниченка є видатним нарративом. Особливо важливі вони для вивчення подій в Одесі у 1917-1919 рр., адже аналогічних джерел обмаль. Загальна тональність щоденникових записів І. Линниченка аналогічна настроям І. Буніна, висловлених ним у знаменитих «Окаянных днях»: антибільшовизм, правий консерватизм, навіть апокаліптичність та есхатологізм («падіння, кінець Росії, морок, жах революції»). У Петрограді в той самий час подібні настрої у своєму щоденнику висловлював професор Б.В.Нікольський⁵. Відомий факт, що такі антиреволюційні настрої висловлювала більшість представників інтелігенції. Серед знайомих І. Линниченка це передусім кримський краєзнавець О. Бертъе-Делагард.

Записи І. Линниченка переважно не містять якихось сенсаційних, невідомих фактів суспільно-політичної історії. Не належачи до якоїсь партії, більш занурений у культурні та історіографічні проекти, І. Линниченко здебільшого прислуховувався до чуток та сприймав газетну інформацію. Годі й казати про максимальну ступінь суб'єктивізму його записів. Проте їх цінність є непересічною передусім для характеристики настроїв представників російської культурної інтелігенції, що різко відкинули як більшовистську, так і національну Українську революції. Зокрема, записи розкривають закулісну, приховану сторону історії Новоросійського університету, яка є відома лише у загальних рисах.

Важливими є записи професора для вивчення життя у цю буремну добу деяких відомих російських, українських та грузинських вчених, з якими перетинався у цей період І. Линниченко: М. Слабченка, П. Клепатського, Б. Ляпунова, К. Сапежка, С. Аваліапі та ін. Щоденник дає уявлення про педагогічне кредо професора. Так, у березні 1919 р. учень І. Линниченка А. Флоровський прочитав на зборах Комісії «малороссийскому вопросу» свою доповідь про історію заселення Херсонщини. Професор-українофоб А. Білімович був здивований наведеними свідченнями про участь українських козаків в колонізації Південної України, але І. Линниченко зауважив, що історик не має права замовчувати факти, якими б вони не вигідними були для його політичних поглядів⁶.

Значна частина записів І. Линниченка надає уявлення про стиль його життя та душевний стан. Так, у 1918 р. він писав, «сегодня опять день архиутомительный. Кто только не был у меня - Лазурский, Доброклонский..., Рандич, Лаз-ач с детьми, Собол. с Мессом, депутация от учительского союза. Просят прочесть о Тургеневе в субботу, - но я читаю в Библиографическом

обществе. Может быть, удастся прочесть вступительное слово до 7 часов». Бурхливі події та швидкий темп життя підсилювали душевну кризу професора: «Разнуздалось человечество. Где сколько-нибудь тихий уголок, где можно хоть замереть немного, засыпать спокойно? Будь я молод, доехал бы до необитаемого острова, прожил бы хоть несколько лет спокойно. Набрался бы сил, восстановил истрепанные нервы. Ведь и пророк готовился в пустыне, собираясь с духом и мыслями»⁷. Все більше давалася взнаки самотність, яку він все частіше сприймав не як благо, а як нещастя.

Важливі відомості у щоденнику містяться для бібліографування праць історика, зокрема, згадки про його публікації в одеській пресі, особливо в газетах «Одесский листок» і «Одесские новости», уточнення псевдонімів та криптонімів. Наприклад, він писав, що в «Одесском листке» у 1919 р. надрукував велику статтю про П. Мілюкова як історика. Перегляд цієї газети дійсно дав успішний результат⁸. Щоденник дозволив встановити авторство І. Линниченко однієї з його програмових статей у київському виданні 1918 р., в якій він намагався таким чином визначити сутність доби: «никогда у нас так много не говорили и так много не писали как теперь. Речи теперь часть культа, богослужения новообъявленному богу - Революции». Професор увів до свого понятійного апарату образ ворога свободи - «полуинтеллигента»: «мы живем теперь в том диком периоде, когда полуинтеллигент по своему слепому пониманию получивший свободу, всей своей грубой силой обрушился на пророка, ведшего его к истинной свободе, на интеллигенцию и криками «распни» требует ее в жертву вечернюю, жертву искушения своему божеству, богу смерти и разрушения». Консерватизм суспільства, на відміну від лібералів та ліваків, він сприймав не як гальмо, але як прояв вітальності, самозахисту, організму⁹.

У щоденникових записах ми знаходимо важливі дані для характеристики суспільно-політичних поглядів та національного світогляду професора. Наприклад, у 1918 р. він занотував: «Я никогда не был монархистом, т.е сторонником единственной бесконтрольной власти, но кадеты не понимают, что какая-нибудь власть нужна, и что они ведут государство к безвластию полному, анархизму»¹⁰. У грудні 1918 р. він записав у зв'язку з падінням Директорії УНР та початком нового етапу протистояння: «Девятая власть поднимает народ теми же приемами, как и семь более ранних (лозунг земли и воли не поднимала только власть старого режима, и чтобы там не говорили, она была в этом отношении прозорливее всех остальных - для нее ясны были анархические результаты этих лозунгов. Теперь - это зазыв торговцев - но там обещают продать подешевле других. Здесь каждый обещает побольше другого. 9-я власть обвиняет гетьмана в измене народу, объявляют уничтожение всех законов гетьманского правительства и опять поднимают и крестьян землей, рабочих фабриками. Обещать возможное они не могут, ибо дать его не сумеют законами, все окажутся неудовлетворенными, ведь получил что-нибудь скажут мало. Кончится тем, что 10-я пообещает всем крестьянам по латифундии, а каждому рабочему по заводу... Ни одна власть не скажет - заработай, заслужи... Они могут указать только один путь - грабеж чужого имущества, путь, который те знают и без них. Это политика свиньи, подрывающей корни дуба. Съедят все, что дальше? Сын Иосифа ими забьт. Тошная корова останется тощей коровой, и без человека не обойдется - она пахать и сеять не умеет. Способна только жрать...»¹¹. Він скептично-саркастично відгукувався про оппортунізм як головну суспільну хворобу: «готовимся встретить эскадры Англо-Французов. Приезжали цари, кричали ура, болтал Керенский - ура обожаемому Министру. Жаль, не приезжал п. Ясновельможный - сколько бы «украинцев» нашел бы он у нас, особенно у Фанкони, даже зайцы пели бы хором «Ще не вмерла Украина». Сегодня опять разучивают Марсельезу, пишут ноты «god save the king»; и уже мурлычат - Боже царя храни. У нашего доброго и наивного населения какая-то внутренняя потребность кричать ура, как у студентов собирать сходки, для развития легких»¹². Як вирок звучить така сентенція: «Никогда, даже в эпоху Смутного времени, необеспеченность жизни не достигала таких пределов как теперь. Свобода разбила всех на два класса - несчастных, затравленных, бесправных буржуев, с которыми можно делать что угодно, грабить их, насиловать, издеваться над ними и убивать, и пролетариат с окровавленным бичом и топором в руках поющих Марсельезу и интернационал и кричащих нечеловеческими голосами да здравствует Свобода!»¹³.

Попри прихильний тон у вище згаданій статті про П. Мілюкова, у щоденнику він дав волю негативним почуттям до цієї постаті¹⁴. Таким чином, він все ж таки порушив свій моральний імператив: бути до кінця прямодушним. Під час виборів до Установчих Зборів І. Линниченко все ж таки проголосував за список кадетів¹⁵. Незважаючи на різкість більшості оцінок, І. Линниченко влучно підмітив деякі важливі недоліки правління Центральної Ради та П. Скоропадського, а також коріння і сутність більшовизму. Однак радикалізм доби все ж таки вивів І. Линниченка з душевної рівноваги. Текст записів підтверджує думку деяких сучасників науковця, які відзначали «поправління» його поглядів. Найяскравіше про це свідчать численні юдофобські випадки, якими густо пересипані його записи. Традиційно для правих він звинувачував євреїв у генезі більшовизму. На подібні думки також натрапляємо у листах І. Линниченка до А. Маркевича.

І. Линниченко не сприйняв український національний рух, залишився «руським». У записях він неодноразово в іронічній манері розмірковував над цією насправді далеко не простою колізією свого життя: «Остается и мне объявить себя украинцем. И фамилия малорусская, и происхождение тоже - отец чистый малоросс, мать на 1/2 (бабушка Балабуха), диссертации мои переведены на Галицкую мову, писал по истории южной Руси. Говорит по малоросски умею, та ще й пісні насцькі знаю. Если не в гетьманы, то в генеральные войсковые писари могут выбрать»¹⁶. На нашу думку, подібні думки відображають складну боротьбу, що відбувалася в душі І. Линниченка, попри всю різкість та однозначність його заяв на адресу українського національного руху і української культури загалом.

Через важкочитабельність щоденник лише деякою мірою використаний не лише для відтворення історії Одеси описаних в ньому часів, але й навіть біографами І. Линниченка. Вперше на щоденник І. Линниченка звернув увагу історик М. Горбаль у 1930 р. під час наради у Крайовому Одеському архіві за участі В. Селінова, М. Рубінштейна, О. Рябініна-Склярєвського. М. Горбань запропонував видати документи, які мають суто актуальне значення і тепер (І. Линниченка щоденник за роки революції, Маркевича, Бернацького, Щепкіна)¹⁷. Вперше у процесі наукової роботи до них звернулись автори першої радянської ювілейної історії Одеського університету (1940 р.). Саме на основі знайомства з щоденником (адже в його опублікованих статтях відповідних інвектив немає), автори праці атестували І. Линниченко як антисеміта. У новітній період найповніше текст щоденника використав київський історик О. Толочко, напевно, користуючись порадами та виписками одеського краєзнавця Г. Зленка¹⁸. Отже, щоденникові нотатки І. Линниченка заслуговують на те, аби бути видані солідним археографічним виданням. Саме таку мету ми ставимо перед собою у найближчі роки. Це стане наступним етапом в нашій «линниченкіані» після, сподіваюсь, незабаром видання нашої монографії «Профессор, историк Иван Андреевич Линниченко (1857-1926): книга и слово».

Нижче в якості прикладу тексту, аби відчуті властивості джерела, пропонуємо публікацію одного аркушу щоденника.

Засед. Совета. Вопрос о выборах ректора и проректора, отказ А.П.Доброклонского от составления Истории Ун-та, условия приема в Ун-т. О забастовке студентов.
(ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 1-2-зв.)

Председ. Доброкл.

Сегодня же появился в ОЛ. мой ответ на гнусную статью «Кадило юриста» Покровского. Собираются туго, начало 1 ч. (а начало 1/2 1) еще нет quorum. Еле добрался. На улице жара. М.б. оттого прения так вялы. Даже хулиган Щепкин хотя и произносил чуть не 20 речей, но краток; его никто не слушает, как и великого фон-Ланге. Даже Палаузов оказался имеющим «дар» слова (хотя и не дар слова), что-то несколько раз осмеливался, как юрист. Многие уже поуезжали (Саханов, Орлов, Набоких).

Мы решили так - вопрос о ректоре отложить до осени, ч.б. что ректор замену себе деканами, да и неудобно решать этот вопрос не при полном составе Совета. Нужно окончательно сговориться.

Наш план таков. Переизбрать Д.П.Кишенского. Он упорно отказывается. Даже нанял уже квартиру (в д. Папудова). Если он не согласится - то А.К.Медведев. Оба упираются.

М. не хочет оставлять деканства на мед. ф-те, где дела могут прийти в разуху. К. страшно устал и от ректорских обязанностей и от травли за последнее время.

Самозванные «академики» для одной видимости выдвигают кандидатуры Занчевского и Васьковского - это их якобы удовлетворит за понесенные испытания. Но тайные их мысли ясны - они думают провести ректора Шпакова, прор. Покровского. Не думаю, чтобы оба могли собрать много голосов. И того и другого знаю достаточно. Да Шпакову (Шпакенница) и невыгодно. На курсах тихо, там он властвует спокойно, а тут ему б. достаточно солоно. Мы решили, если выберут Шпакова срывать каждые заседания Совета. Откроют заседание - мы встаем и уходим.

Наш кандидат в проректоры - Лазурский. Я предлагаю выбор ректора оставить на осень. Проректора выбрать теперь же, т.к. в августе много проректорской работы: прием студентов в унив. Первое принимается. О втором говорят много. То предлагают деканами заменить пр-ра, то чтобы Вилинский пока оставался в должности пр-ра, то учредить комиссию для несения проректорских обязанностей. Последнее принимается

Апрель или май? 1917

15-го вечером был на заседании депутатов от союза родительских Комитетов и союза учителей. Впечатление самое удручающее. Пьяный угар революции сбил всех с панталыка. Заседание, даже очень малочисленное по числу лиц (было всего 16) все же имело характер митингов. Попечитель (П.Н.Соковнин), в кабинете кр. Проходило заседание, очень мин, добр, но 1) ничего ровно не понимает в деле педагогики 2) всем старается угодить, 3) наивнейший оптимист.

Я то в заседании был случайно. Мы постановили читать лекции на полит, темы для учеников старших классов гимназий. Это теперь особенно необходимо, т.к. людей сбивают с толку, заставляют их устраивать союзы, манифестации и пр. Попечитель предписывает учителям читать им лекции на такие напр. Темы - что такое пролетариат (это к 1 мая - т.е. 18 апр. - когда рабочие собираются делать грандиозную манифестацию). Узнал о нашем намерении, но он начал уже по этому вопросу обращаться к председателям родит, комитетов. Но нужно знать, какие темы интересуют учеников. Я об этом говорил С-ну на лекции Бицилли. Он поэтому и пригласил меня на заседание переговорить с председателем род. комитетов.

Заседание назначает на 8.30, но по российскому обычаю началось после 1/2 9 ч. Из присутствовавших я знал только Пекатороса, Мерзлякова (Н.Н. [призвище нерозб.], да [прізви. нерозб.], учителя, моего бывшего слушателя.

П. и К. страшные болтуны. П. не может не говорить. У него болезнь Вильгельма - die Resewuth. Он должен непременно возразить каждому оратору и непременно начинать словами - позвольте мне не вполне согласиться с предыдущим оратором. К. ораторствует громким голосом по митинговому. Он депутат союза учителей. Воображаю, сколько речей он на собраниях учите лей произнес.

Были и дамы - одну, некую Налбандову, П. мне рекомендовал как страшную спорщицу и радикалку - старается де всех перекричать, сладу с нею нет. Другая, какая то очень высокая, но, к счастью, молчаливая. Обсуждался вопрос об учреждении как. то общ. К-та из выборных представит, родит., учит, союза - в который конечно же вошли и представители ряда других общ. организаций и в первую голову конечно предст. солд. и раб. деп-в.

К моему великому изумлению слышу, что идет речь и об участии в Ком. представителей от учащихся с правом решающего голоса. Солов, просил меня мое дело поставить последним, я согласился, потому что мне было интересно послушать, что станут говорить в собрании. Но услышав, что и ученики будут участвовать в К-те, я не выдержал и начал говорить (хотя я и не был приглашен участвовать в заседании по делу о Ком-те) очень горячо против. Мне стали возражать - один поручик (Поповский - уже немолодой, но очень радикально настроенный), что и в войске делаются выборы начальства. Да, сказал я, оттого то у нас и погибла армия, где нет дисциплины, там нет и армии. Одесский родитель (инженер) заметил мне, что если вопрос пустят на баллотировку, то я останусь с моим мнением в единственном числе. Мне помогла стычка между двумя родителями очень резкая - вот, заметил я, пример педагогичности предлагаемых лиц. Ваши дети будут слушать как ругаются родители. И вот когда П. спросил как же с учениками, то все промолчали и пункт - ученики не участвуют в К-те ни с каким

голосом, ни с совещательным, ни с решающим, - принят молчаливым согласием. А раньше еще Сок. сообщил, что к нему явились 2 гимназиста с просьбой разрешить им союз русский [вписане речення над рядком - нерозб.]; он восстал против этого - теперь нет националистов. Мальчики де оказались очень милыми и впечатлительными, он долго говорил с ними и убедил их отказаться от такого союза. Тогда он попросил дозволить поговорить по телефону - вызвал типографию [нерозб. слово] уже печатание каких-то объявлений о союзе и отменив заказ! А это мальчики 13-14 лет. (Однако, как я узнал, такой союз учрежден).

- ¹ Боровой С. Воспоминания. - М.-Иерусалим: Евр. ун-т в Москве, 1993. - С. 96.
- ² Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 89, 139-142.
- ³ Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). - Ф. 538. - Оп. 1. - Спр. 16, 22, 33, 60, 61, 71, 89, 90, 91.
- ⁴ ДААРК. - Ф. 538. - Оп. 1. - Спр. 7. - арк. 9; ДААРК. - Ф. 538. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 4-5, 10.
- ⁵ Стогов Д.И. Революционные события 1917-1918 гг. в дневнике Б.В.Никольского // VIII Плехановские чтения. Россия в 1912-1922 гг. - С.-Пб., 2008. - С. 133- 139.
- ⁶ ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 41.
- ⁷ ДААРК. - Ф. 538. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 8.
- ⁸ ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 29; Одесский листок. - 1919. - 20 января.
- ⁹ Л. Жертва вечерняя // Малая Русь. - Вып. 2. - К., 1918. - С. 146-147.
- ¹⁰ ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 7. - Арк. 7.
- ¹¹ ДАОО. Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 13.
- ¹² ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 9.
- ¹³ ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 89. - Арк. 97.
- ¹⁴ ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 29.
- ¹⁵ ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 7. - Арк. 28.
- ¹⁶ Там само. - Арк. 37.
- ¹⁷ ДАОО. - Ф. Р-36. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 22.
- ¹⁸ Толочко О.О. Дві не зовсім академічні дискусії: І.А.Линниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський // Український археографічний щорічник: Нова серія. - К., 1993. - Вип. 2. - С. 92-103.